

The Journal of International Civilization Studies
Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi
Volume III/ Issue I
ISSN: 2548-0146, Nevşehir/ TURKEY
DOI: <doi>10.26899/inciss.137</doi>

**EFFECTS OF MORAL VALUES ON INDIVIDUALITY DEVELOPMENT
ACCORDING TO EROL GUNGOR**

Doç. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU

Necmettin Erbakan Üniversitesi/Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi PDR Anabilim Dalı

seloavsar@gmail.com

Abstract

Personality consists of internal and external factors together with complex set of structures. One of these factors is a moral value that can be explained in the context of external psychosocial and ethic dimensions. Moral values are one of the most significant factors that are effective in the formation of personality. In this study Erol Gungor's, one of the leading figures in Turkish Science History, "Moral Psychology and Social Morality" (1995), the book which includes his views and analysis about moral philosophy, moral ethics and moral judgements, was examined. Content analysis of the book has shown that it consists of two parts. The first part of the book contains analysis on morality and its psychological aspects, while the second part was approached as a "social morality". The second part of the book was not analyzed since the aim of the study was to examine the effect of moral values on personality development. Personality development was examined in compliance with theoretical explanations, analysis and relational syntheses of the concepts that were conveyed in the book. "Individuality", which is considered as one of moral values of Turkish culture, is a concept that has strengthened its position in personality development. Individuality takes a centralized position when "social loading" is practiced for growing individuals. Content analysis has shown that the book is rich with theoretical concepts. In this book morality is explained in the context of both developmental and social learning and the importance of the relationship and interaction between the individual and society was emphasized. Besides this, it was emphasized that character, which forms the personality and is defined as "individuality", is related to environmental variables. It was determined that moral judgements are considered as regulatory force in human relations and moral charges are the basis of conscience development. Consequently, it was determined that appropriateness of social environment to values is effective in training ethical individuals and individual personalities.

Keywords: *Morality, Conscience, Character, Individuality, Personality.*

EROL GÜNGÖR'E GÖRE AHLAKİ DEĞERLERİN ŞAHSİYET GELİŞİMİNE ETKİSİ

Özet

İnsanın kişiliği, içsel ve dışsal faktörlerle birlikte karmaşık bir yapılar bütününden oluşmaktadır. Bu faktörlerden biri de dışsal psikososyal ve etik boyutlarla açıklanabilen ahlaki değerlerdir. Ahlaki değerler, kişiliğin özü sayılan şahsiyet oluşumunda etkili olan en önemli faktörlerden biridir. Bu çalışmada, Türk Bilim Tarihinin önde gelen şahıslarından olan Erol Güngör'ün (1995) ahlak felsefesi, ahlaki etik ve ahlaki yargılarla ilgili görüşlerini topladığı ve irdelediği "Ahlak Psikolojisi ve Toplumsal Ahlak" kitabı incelenmiştir. Eserin içerik analizi yapılırken genel olarak iki kısma ayrıldığı görülmüştür. Kitabın birinci kısmında ahlak ve ahlakın psikolojik yönleri işlenmiştir. İkinci kısım ise "sosyal ahlak" olarak ele alınmıştır. Araştırmada amaç olarak ahlaki değerlerin şahsiyet gelişimine etkisi ele alındığı için eserin ikinci kısmı analize dâhil edilmemiştir. Kitapta Geçen kavramların olgusal açıklamaları, analizleri ve ilişkisel sentezlemelerine bakılarak kişilik gelişimi açıklanmaya çalışılmıştır. Türk Kültüründe, ahlaki değerlerden biri olarak kabul edilen "şahsiyet" kişilik gelişiminde yerini sağlamlaştırmış bir kavramdır. Yetişen bireylere sosyal yükleme yapılırken şahsiyet merkeze alınmaktadır. İçerik sonucunda elde edilen bilgilere bakıldığı zaman eserde geçen kavramların olgusal zenginliği olduğu görülmüştür. Ahlakın hem gelişimsel hem de sosyal öğrenme ile açıklanması ile birey toplum arasındaki ilişkinin ve etkileşimin önemine değinildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra Güngör'ün eserinde, kişiliği oluşturan ve şahsiyet olarak tanımlanan karakterin çevresel değişkenlerle ilişkili olduğu vurguladığı görülmüştür. Ahlaki yargıların insan ilişkilerinde düzenleyici bir güç olduğu, vicdan gelişimine ahlaki yüklemelerin temel teşkil ettiği açıklanmıştır. Böylelikle sosyal çevrenin değerlere uygun olmasının ahlaki bireyler yetiştirilmesinde etkili olduğu ve şahsiyetli kişiler yetiştirileceği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ahlak, Vicdan, Karakter, Şahsiyet, Kişilik*

GİRİŞ

İnsan, değişik açılardan bakılabilecek kadar geniş ve pek çok farklılıkları benliğinde toplayan mükemmel işlem ve çıktıları olan bir varlıktır. Bu nedenle birçok bilim alanı ve alt disiplini tarafından farklı yönüyle ele alınmıştır. Antropoloji, biyoloji, sosyoloji, psikoloji, felsefe, sanat gibi ilim disiplinleri, kendi ilgi alanlarına göre insanı değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte insanın manevi özelliklerinin olduğunu ve ruhsal dünyasında bunu yaşadığını vurgulayan din anlayışı, insanı tüm yönleriyle ele almış ve değerlendirmiştir (Kızıler, 2014). Zira dine göre insan, cansızdan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana doğru gelişen varlıklar âleminin zirvesinde bulunmaktadır (Hökelekli, 2011: 195). Buradaki zirveden maksat, diğer canlılara göre birçok boyuttan daha donanımlı ve zenginlikler içermesidir. Bu çalışmada, insanlığın diğer canlılara göre en dikkat çekici farklardan biri olan ahlak gelişiminin şahsiyet ile ilişkisi vurgulanmaya çalışılmıştır.

Ahlak, Arapça “huy, tabiat, karakter” anlamlarına gelen bir kelime olup insanların *iyi* veya *kötü* olarak nitelenmesine yol açan, insanların toplum içindeki eylemlerini ve birbiriyle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla başvurulan kurallar sistemidir ve (Cevizci, 2002: 19) Arapça olan *hulk* kelimesinin çoğuludur (Gündüz, 2010: 2). Ahlakın tanımı yapıldığı zaman orada mutlaka etikten bahsetmek gerekir. Çünkü ahlak gelişirken ya da ahlaklı olma tutumları geliştirilirken etik onları ilkeler halinde toplamak görevi yapmaktadır. Etik, tanım olarak toplumda yaşanmakta olan ahlak üzerine düşünme; onun kurallarını araştırma ve belirli sonuçlara ulaşma çabası olarak tanımlanabilir. Buna göre ahlak kavramı, etikten hem geniş kapsamlı hem de daha önce kullanılmıştır. Ahlak ve etik, etimolojik olarak birbirine paralel bir anlam taşırlar. Ancak yine de aralarında az da olsa bir farkın olduğu görülmektedir. Ahlakın yukarıdaki tanımından farklı olarak etik, daha çok ahlaklılık üzerine bir bilinç anlamına gelmektedir. Etiğin ortaya çıkmasından önce insanların hayatında ahlak kuralları vardı. Daha sonra ortaya çıkan etik, belli toplumlarda veya belli dönemlerde ortaya çıkmış ahlak kurallarıyla değil, ahlakın temelini ne olduğu, farklı ahlak kuralları arasında seçim yapılmasını belirleyen ölçütlerin neler olabileceği gibi konularla ilgilenmiştir (Yazıcı, 2001: 129-130). Bu kavramlar üzerinde bir dönem çalışmaları ile genç nesillere ışık tutan Güngör (1995: 7), ahlakı ve ahlak psikolojisini irdelerken toplumsal boyutunu merkeze almıştır. Bu nedenle eserine “Ahlak Psikolojisi ve Toplumsal Ahlak” ismini vermiştir. Eserini kendi içerisinde başlıklar halinde düzenleyerek okuyucunun kavramsal olarak öğrenmesine, hazmetmesine katkı sağlamıştır. Bu çalışmada, eser incelemesi ve kavram analizi yapılırken bu akışa dikkat edilmeye çalışılmış ve kitabın bütünlüğünde verilen kavramların dışına çıkılmamıştır.

AHLAKIN PSİKOLOJİK GÖRÜNÜŞÜ

İnsanın Kişiliğini Meydana Getiren Unsurlar

Türk Bilim Tarihinde kendine münhasır, geleneksel yaşam ve modern düşünme aydınlığını hayatına yansıtan mütefekkirlerimizden Erol Güngör, hem ilim adamlığını hem de halkla bütünleşerek toplum adamlığını kişiliğinde yoğurmuş bir aydındır. Akademiye bakışı ve halka yaklaşımı bakımından Güngör, toplumla iç içe yaşamayı ve toplumla hemhal olmayı hayat felsefesi olarak görebilen bir akademisyendir (Can, 2017). Bu yönü ile sosyolojik ve psikolojik tahlillerinin oldukça tutarlı olduğu ve yerinde olduğu söylenebilir. Güngör'e (1995: 8) göre ahlâk denildiği zaman, akla gelen şey *insan davranışlarıdır*. Ona göre insandan başka canlıların hareketleri ahlâkî davranış sayılmamaktadır. Ona göre hayvanların ahlâkı yoktur; çünkü onların zekâları *iyi* ve *kötü* hareket kavramlarının doğmasına, üstelik bu davranışların mükâfat veya ceza ile karşılanabilmesi için, bir sosyal düzenin kurulmasına yetecek kadar gelişmemiştir. Bu basit gerçek bilindiği için hayvanların hareketlerini insanlarınki gibi değerlendirilmemektedir. Onlara istediğimiz hareketleri yapmaya dönük şartlanmalar sağlanmaktadır. Psikolojide önemli bir yer teşkil eden *şartlı öğrenme* çok defa insan için

de geçerlidir ama insanlar kendilerine öğretilen ahlaki kaideleri üzerinde düşünmek, bunları benimsemek veya yanlış bulmak yeti ve düzeyine sahiptirler. İnsanlar ahlâk kaide ve nizamlarını zamanla kendi iradelerine göre değiştirir veya ortadan kaldıracaklardır. Burada ahlak ile dinin iyi ve kötü için aynı şeyleri söyledikleri unutulmamalıdır (Yönden, 2015: 6-16). Söz gelimi din, hırsızlık yapmayı haram sayar, ahlak ise kötü ve çirkin kabul eder. Din; doğruluğu, dürüstlüğü, adaleti emreder, ahlak ise bu davranışların iyi ve güzel olduğunu belirtir (Saruhan, 2007: 237). İnsanın var olduğu her yer ve zamanda din ve ahlak insanların yaşamlarını birlikte düzene sokmaya çalışmıştır. Ahlaklı ve dindar toplumlar medeniyetlerini uzun süre devam ettirmişler, bu kavramları bünyelerinde beraber götürmekte zorlanan milletler ise toplumsal kaoslar yaşamışlardır.

Güngör'e (1995: 11) göre ahlâkın söz konusu olduğu yerde mutlaka insan vardır. İnsanlar birlikte yaşamasalardı ahlâktan da söz edilmezdi. Çünkü ahlâk, insan ilişkilerini düzenlemek için konmuş kaidelerin bir bütünüdür. Bir insan kötü davranıyorsa onun davranışı başka birine veya bir insan grubuna karşı zararlı sonuçlar doğurma ihtimali var demektir. İyi davranış ise yine başkalarının hoşlanacağı ve bu yüzden insanlar arasında iyi geçinme imkânları yaratacak olan bir davranış anlamına gelir. Şu halde ahlâk, kişilerarası münasebetlerin, yani toplum hayatının gerektirdiği davranışlarla ilgili bir kavramdır. Güngör'e (1995: 12) göre bir insanın davranışlarına bakarak, onlardan genel bir hüküm çıkarılır ve o insan hakkında varılan bu genel hükme "**şahsiyet**" denilir. Günlük hayatta sık sık kullanılan "şahsiyetsiz adam", "şahsiyet sahibi" veya "şahsiyeti bozuk" gibi ifadeler, aslında hep o kişinin ahlaki davranışları hakkında verilen hükümlerdir. Gerçekten bireyin ahlaki davranışları, şahsiyetinin büyük bir kısmını meydana getirmektedir. Güngör (1995: 12) şahsiyet ile kişiliği benzer bir kavram olarak düşünmüştür (Güngör, 1995: 1-12). Şahsiyeti genel bir hüküm olarak görmüş ve bireyin davranışlarındaki olumlu değerler (Aydoğdu, 2017: 3) bütünü olarak açıklamıştır. Kişiliğin *Şahsa ait* kısmı dikkate alındığı zaman doğru bir tanımlama yaptığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte kişiliği oluşturan içsel paradigmlar da görmezden gelinmemeli. Kalıtım yolu ile atalardan aktarılan genetik zenginlikler ve özellikler "bireysel özellik" şeklinde ifade edilerek kişiye ait bir boyut çizmektedir. Psikososyal çevre ise çeşitli yaşantı biçimleri ile öğrenmeleri etkiler ki bu da karakter gelişimini sağlar. Karakter gelişimi de kişiliğin en önemli boyutu sayılmaktadır ve ahlak gelişimi ile çok güçlü bir ilişkisi vardır (Gürses, 2003; Ekşi, 2003; Ekşi, ve diğ., 2017).

Güngör'e (1995: 15) göre şahsiyet (*kişilik*) her insanın kendine özgü davranış eğilimlerinin dinamik bir bütünüdür. Dikkat edilir ise bu tanımla her insanın belli durumlarda şu veya bu davranışta bulunacağı, bu davranış için kendisinde hazır bir eğilim bulunduğu görülmüş olur. Bu eğilimlere çok defa **şahsiyet vasıfları** da (*uysallık, saldırganlık, içine kapanıklık, dışa dönüklük*) denmektedir. "Dinamik bir bütün" derken amaç, bütün bu vasıfların gelişigüzel bir arada bulunmadığını; her birinin öbürleriyle karşılıklı bağlantı içinde olduğunu belirtmeye dönüktür. Öte yandan bu tanıma açıklamalar

bitmemektedir. Kişilik doğuştan mı, yoksa yaşanan hayat içinde mi kazanılır? İnsan davranışlarında soyaçekimin bir rolü var ise bu rolün önemi ve büyüklüğü nedir? Bireyin doğuştan sonraki hayatında edindiği tecrübeler soyaçekimin önemini artırır mı, yoksa azaltır mı? Ahlaki şahsiyet doğduktan sonra teşekkül ediyor ise bu gelişmenin en önemli çağları hangi yaşlar arasındadır? Hangi tip hayat tecrübeleri ahlâkî şahsiyetlere iyi veya kötü bir yön vermektedir? İşte bunlara ve daha birçok sorulara faydalı cevaplar verilir ise insanlara ideal bir ahlâk yerleştirmekte büyük kolaylıklar elde edilebilir. Eğer soyaçekim bireyin ahlâkının temelini teşkil ediyorsa, o zaman insan neslini tıpkı cins atların yetiştirilmesinde olduğu gibi fizikî ve fizyolojik bakımlardan ıslah etmek birinci vazife olmalıdır. Eğer ahlaki şahsiyet doğuştan değil de sonradan içinde yaşanan toplumda kazanılıyorsa, o zaman da eğitim yoluyla çocuk ve gençlere istenilen şekilde bir ahlaki tutumu yüklemek üzere gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Güngör'e göre *şahsiyet* ne sadece ana-baba yoluyla geçen irsî (kalıtım) özelliklerden, ne de sadece toplum içinde öğrenilen davranış kaidelerinden ibarettir. Ona göre doğuştan getirilen özelliklerin katkısı olmakla beraber sonradan çevresel etkenlerin gücü daha fazladır. Güngör (1995: 18) burada şahsiyeti, “kişilik” diye tanımlanan, genetik ve soyaçekim boyutları çeşitli genotip ve fenotipler (huy, mizaç) sonradan kazanılan duygusal ve psikososyal özellikler olan (karakter, benlik değeri ve benlik saygısı) gibi faktörlerin tümü olarak tanımlamıştır. Modern psikolojide kendi alt alanlarına bıraktığı bazı kavramsal açıklamalarına bakıldığı vakit kişiliği yukarıda sayılan tüm o boyutlardan farklı tanımlamaktadır. Bununla birlikte kişiliği oluşturan boyutlar olarak ise onların hepsini tanımına içerik olarak almaktadır (Eldeleklioğlu, 2017: 145-150).

Güngör (1995: 20), soyaçekim için “hiç kimse doğuştan şu veya bu şahsiyet tipine sokulamaz” diyerek çevrenin ve yaşam tarzının önemini vurgulamaktadır. Unutmamalı ki hemen hiçbir şahsiyet vasfının soyaçekimden etkilenmemiş olması da imkânsızdır. Her şeyden önce insan zekâsı sonradan geliştirilse de doğuştan gelen bir yetidir. Bir kimse sonradan zekâsını kaybedebilir, ama zekâ düzeyi düşük bir çocuğun zekâsını yükseltme imkânı yoktur. Ahlaklı davranış ise bir bakıma zekâlı davranış demektir. Başka bir deyişle insan kendisinin ve başkalarının davranışları hakkında düşünen, birtakım yargılara varan bir varlıktır. Bu yüzdendir ki, zihin engelli bir kimsenin yanlış ve kötü davranışlarını görünce, onları normal insanlar gibi cezalandırılmaz. Engelli bir kimse yaptığı davranışın doğuracağı sonuçları hesaplayacak düzeye sahip değildir (Deniz, 2017). Tıpkı zekâ gibi, cinsiyet de doğuştan getirilen bir özelliktir. Bir insanın kadın veya erkek olması, güzel veya çirkin olması, bünyesinin sağlam veya hastalıklı olması, onun şahsiyetine dolaylı bir şekilde etki eder. Bütün bu özellikler insanların gerek sosyal çevrelerini, gerekse toplumun onlara karşı tutumlarını belirleyeceğine göre genetik zenginliklerin, şahsiyetle çok yakın ilgisi var demektir. Fakat bu ilgi doğrudan doğruya değil, dolaylı bir şekilde oluşmaktadır. Güngör'e göre bugün belli bir şahsiyet vasfının olduğu gibi, ana ve babadan çocuğa geçip geçmediğini veya bu geçişin nasıl olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak, insan şahsiyetinde aileden gelen bazı benzerliklere rastlandığı görülmektedir. Günümüz psikoloji ve

genetik çalışmaları bu benzerliklerin öğrenme ve kalıtım yolu ile geçtiğine dair çeşitli araştırmalar yapmaktadırlar. Bu araştırmalarda genetik faktörlerin önemli olduğu ve sadece zekâ, yetenek gibi ölçümü ve davranışa dönüşümü karmaşık olan özellikler değil hemen hemen tüm psikososyal ve duygusal dünyayı kavrayan tüm özelliklerin gen haritalarında gizli olduğu ve kalıtsal olarak aktarıldığı vurgulanmaktadır (Kızıler, 2014).

Güngör'e (1995: 24) göre şahsiyetin gelişmesinde çevre dendiği zaman, hem çocuğun içinde yetiştiği aile çevresi hem de daha geniş sosyal çevre, yani toplum akla gelmektedir. Eskiden çevre sözünden fiziki çevreyi anlayanlar ve belli fizikî veya coğrafi çevrelerde belli insan tiplerinin yetiştiğini söyleyenler vardı. Dağlık bölgelerde yaşayanların, soğuk memleket insanların daha ferdiyetçi ve bencil, hatta saldırgan oldukları, öte yandan sıcak memleket insanların yumuşak huylu, işbirliğine fazla yatkın kişiler oldukları bugün bile yaygın birer yanlış fikirdir. İnsan şahsiyetini coğrafi faktörlerle açıklayan teorileri artık kabul etmiyoruz. Fizikî çevrenin insan faaliyetlerini belli noktalarda kolaylaştırdığı veya zorlaştırdığı ölçüde, şahsiyete de etki edeceği söylenebilir. Ilıman bir iklimde yaşayan insanların mutlaka çalışkan olması beklenemez, ama çok sıcak veya çok soğuk bir iklim, insan faaliyetlerini kısıtlayıcı bir rol oynar. Böylece, insanın etrafındaki hayat şartları ondan belli vasıflar isteyebilir ve insan bu çevreye kendini uydurmak için, o vasıflara sahip olmaya çalışır. "Ahlâkın gayesi nedir" sorusuna bir sosyal bilimci kolaylıkla şu cevabı verecektir: Ahlâk olmazsa, toplum hayatı denen şey de olmaz, yani insanlar bir arada yaşayamazlar. İnsanlar hangi durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini bildikleri takdirde, başkalarının nasıl davranacağı hakkında da kuvvetli tahminlerde bulunabilir ve böylece güvenlik duygusu içinde yaşarlar. Neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkında ortak bir anlayış bulunmasaydı insanlar arasında düzen ve huzur yerine tam bir kargaşalık hüküm sürerdi. Böylelikle, ahlâka en uygun davranışlarda bulunan kişi toplumun en çok kıymet verdiği kişi olacak, kötü ahlâk örneği verenler ise toplumun sert tepkileriyle karşılaşacaklardır. Ahlâk bir inanç ve düşünce sistemidir. Tam bir değerler sistemi de denilebilir (Uysal, 2008) İnsanları bir arada tutan şeyler maddî menfaatler veya pazarlıklardan çok manevî bağlardır. Anlaşma vasıtası olarak kullanılan dil, bütünüyle manevî bir sistemdir. Maddî menfaatin en büyük örneği diye bilinen para bile, maddî varlığı dolayısı ile değil ancak insanların ona verdikleri kıymet sayesinde geçerli olmaktadır. Para her şeyden önce insanların devlete olan güvenleri, yani bir manevî değer sayesinde kullanılmaktadır (Özen, 2012). Bu sistemin değerler eğitimi açısından çalışması ve işlemesi için zamana ihtiyaç duyulabilir. Zahmetli ve uzun süreye ihtiyaç duyulduğu unutulmamalıdır (Bolat, 2016).

Bir toplumun ahlâk düzeni ve bunun geçirdiği değişiklikler psikolojiden çok sosyolojinin ve sosyal antropolojinin konusuna girer. Fakat bu konuların psikolojik bir tarafı olduğu de gerçektir. Ahlak, insanların yaşadığı her yerde ve her toplumda bir olgu olmuştur. Farklı boyutları ile varlığını

korumaya devam etmekte ve değer oluşturmak için varlığını korumaktadır (Akdoğan, 2004; Uysal, 2008). Bilindiği gibi psikoloji insanın zihinsel ve ruhsal yönlerini araştıran bir bilimdir. Toplumdaki ahlâk standartlarının niteliği, bu standartların geçirdiği değişimler insan uyumu bakımından da önemli sonuçlar doğuracaktır. Kişiliklerde görülen bozuklukların başlıca sebeplerinden biri de insan ihtiyaçları ile değişen dış dünya arasındaki uyumsuzluktur. Geleneksel ahlâkın öğretilmesi, özellikle insanla toplum arasında böyle bir dengenin kurulması bakımından önem taşımaktadır. Toplumdaki millî ahlâk değerlerinin nesiller boyunca devam etmesi huzur, güvenlik ve istikrarı sağlayan en önemli unsurdur. Bu sayede biz hem kendimizden öncekilerle olan birliğimizi korumuş olur hem de ortak bir sisteme sahip olduğumuz için kendi çağdaşlarımızla bir arada rahat yaşama imkânına kavuşuruz. Geçmiş zamanlarda servet sahibi kimseler, "iyilik" olması için çeşme, köprü, ibadethane yaptırırlardı. O devirlerin toplum organizasyonuna göre "hayır işlemek" bu şekilde ortaya çıkıyordu. Fakat toplumun değişmesi ve gelişmesi sonunda hayır hizmetlerinin türü ve ölçüsü büyük ölçüde değişmiş, bunlar eğitim vakıflarına yardım etme, yardım faaliyetlerini teşkilâtlandırma, hastane kurma okul açma gibi sahalara kaydırılmıştır. Devlet dairelerinde âmir ile memur arasındaki ilişkilerde görülen resmî ve mesafeli tavır, sadece iş münasebetleri çerçevesinde kalmış, dışarıdaki hayatta bu insanlar daha yakın ve eşit ilişkiler kurmaya yönelmişlerdir. Burada karşımıza iki önemli problem çıkmaktadır:

1- Toplumun değişmesi ile ahlâk sistemi de otomatik olarak değişmekte midir?

2- Toplumdaki ahlâkın değişime uğraması, insanların iradeleri dışında gelişen bir durum mudur?

Güngör'e (1995: 25) göre toplumun bütün kısımları hukuk, ahlâk, siyasî hayat, iktisadî hayat gibi birbiriyle karşılıklı etki halinde olmakla beraber, bunların her biri aynı süratle ve aynı oranda değişmemektedir. İleri derecede sanayileşmiş bir toplum, insan münasebetleri bakımından geri kalmış veya aynı ölçüde gelişmemiş olabilir. Buna karşılık, iktisadî bakımdan az gelişmiş bir ülkenin ahlâk hayatı son derece ahenkli insan münasebetlerinin gelişmesine imkân verebilir. Şu halde toplumda teknik değişmelerle sosyal değişmelerin birbiriyle dengeli bir şekilde yürüdüğünü söyleyemeyiz. İşte bu dengesizlikler ister istemez bireysel psikoloji üzerinde de etkilerini göstermekte, ahlaki bunalımlara ve çatışmalara yol açmaktadır. Eşitliği bir ahlâk ideali olarak benimseyen ve öğreten bir toplum, eğer gerçek hayatta bu ideali geçerli kılacak vasıtalara sahip değilse, çok defa topluma uyacak yerde ona küsen insanlarla karşılaşır. Çatışmanın veya uyumsuzluğun olduğu her yerde bir ahlâk kaidesi tehlikeye düşmüş demektir. Bu dengesizliklere yol açmamak için, neler yapılabilir? Ahlâkî davranış bakımından insan, toplumun pasif bir unsurundan mı ibarettir?

İnsanlar ahlâk anlayışlarının değişmesine bireysel olarak engel olamazlar. Ahlâkın değişmemesi için toplumda her şeyin sabit kalması gerekir ki, bunu yapmaya, yani her şeyi olduğu gibi tutmak mümkün değildir. Esasen, böyle bir durgunluk istenen bir hal de değildir. Fakat insanlar

engel olamadıkları değişmeyi kontrol altında tutabilirler. Toplumda akıl sağlığını korumak üzere kurulan her türlü organizasyon, böyle bir kontrolü gerçekleştirme amacını taşır. Bütün eğitim kuruluşları, bir taraftan geleneksel ahlâk prensiplerinin yeni nesillere aktarılmasına çalışırken, bir yandan da toplumdaki genel değişmelere uygun ahlâkî davranış örneklerinin geliştirilmesine çalışır. Hukuk kuruluşları da böyledir; onlar da değişen şartlar altında temel ahlâk prensiplerini ayakta tutmaya, ancak bu prensipleri hayata uydurmaya çalışırlar. Zaman zaman toplumun ahlâkı üzerinde sosyal organizasyonlardan daha çok tek tek insanların etkili olduğu görülmektedir. Günümüzün çok karmaşık bir hale gelmiş, ayrı kuvvetler halinde teşkilatlanmış toplumlarında, bir insanın bütün topluma etkili olması âdeta imkânsız bir hale gelmiştir. Önceleri büyük din kurucuları, bazı filozoflar tek başına ahlaki ilkeler öğretebilirlerdi. Şimdiki toplumlarda, insan hayatı tek bir kıymet sistemi etrafında organize olmadığı için, bir din adamının, filozofun, politikacının, kumandanın, öğretmenin ahlâk örneği olabilecek hareketleri sadece belli bir çevreyi veya hayatın belli bir sektörünü ilgilendirip ve orada etkisini gösterebilmektedir. Dolayısı ile insanın ahlâkî şahsiyeti oldukça değişik kaynaklardan ve değişik otoritelerden gelen etkilere göre bir şekil almaktadır. İşte bu farklı kaynaklardan gelen etkileri ahenkli bir bütün haline getirebilmek, insan hayatının belki de en çetin problemini teşkil etmektedir.

AHLAKİ DAVRANIŞIN PSİKOLOJİK YÖNÜ

Güngör'e (1995: 24-28) göre ahlâk her şeyden önce bir öğrenme hadisesidir, yani insanda birtakım psikolojik mekanizmaların faaliyeti sonunda kazanılan davranış şemalarından ibarettir. İnsan kendisi ile başkası arasındaki münasebetleri düzenler ve değerlendirirken, hem kendisi hem de başkaları hakkında birtakım fikirlerden, idrak ve inançlardan hareket eder. İnsanın ahlâklı bir davranışta bulunması onun bazı şeylere belli birer anlam vermesi ve kendi davranışlarını bu anlayışa göre ayarlaması demektir. Kişi babayla küçük kardeşine aynı şekilde davranmaz. Çünkü zihninde baba ve küçük kardeş hakkında ayrı ayrı kavramlar vardır. Dolayısı ile bu varlıkların birbirinden farklı olduğunu bilip öyle davranmak gerekir. Şu halde ahlaki davranışın psikolojik yönü deyince, davranış yapılan kişi veya varlıklar hakkındaki tutumlar onlar hakkındaki bilgi ve görgülerle aklı gelmektedir. Birey, dış dünyayı nasıl değerlendiriyor ise ona nasıl bir anlam veriyor ise davranışları da ona göre ayarlar. Bir ahlâkî davranış hadisesinde yalnızca diğerleri değil, bir de bireyin kendi bulunmaktadır. Bir şahsın davranışı kendisi ile başkaları arasında bir münasebet demek olduğuna göre, burada işin içine *kendilik* karışmaktadır. Şu halde insan başkalarını değerlendirirken, kendi kişiliği hakkında da bir fikir sahibi olma durumunda kalmaktadır.

Bireyin kendi şahsı hakkındaki bilgi ve tutumları "benlik" veya "ego" denilen kavramı meydana getirir. İnsanı diğer canlı organizmalardan üstün kılan en önemli noktalardan biri de, işte budur. İnsan, zekâsının verdiği kabiliyet ve dili sayesinde kendi şahsını objektif bir şekilde, yani

dışarıdaki varlıklardan biriymiş gibi görebiliyor ve ona karşı da bazı tutumlara sahip olabilmektedir. Herkeste bir benlik kavramı, yani kendi kişiliği hakkında bir görüşü vardır. Benlik gelişimi sürecinde bireyler diğerlerinin etkisi ve hayatlarında karşılaştığı çeşitli tepki biçimleri ile benlik saygılarını geliştirirler (Oktan ve Şahin, 2010; Karademir ve diğ., 2010; Saygılı, Kesecioğlu ve Kırıktaş, 2015; Bir kimseye "siz nasıl bir insansınız, kendi kişiliğinize karşı nasıl duygular besliyorsunuz, kendinize karşı nasıl davranırsınız" diye sorular yöneltildiğinde bunlara karşı alınan cevaplar o kimsenin "benlik" kavramını ortaya çıkarmaktadır. Ahlâkî davranış işte bu benlik ile dış dünya arasındaki münasebetin görüntülerinden ibarettir. Ahlâkî davranışta çok önemli bir yer tutan *benlik kavramı* nasıl meydana gelmektedir? Bunu bilmekte büyük fayda vardır, çünkü "iyi ahlâklı bir benlik" kavramının doğuşu iyi ahlâklı bir kişiliğin ortaya çıkışı demektir. Benlik kavramı başka insanlarla münasebet sayesinde doğar, çünkü tek başına kalmış bir insanın başka insanlar hakkında herhangi bir fikri olamayacağı gibi kendi hakkında da hayvan seviyesinden daha yukarıda bir anlayış kazanması beklenemez. Tek başına kalmış insan dil bilmeyen, sadece bedenî ihtiyaçları için yaşayan bir kimse demektir. Güngör'e (1995: 24-28) göre benliğin kazanılması sosyal bir hadisedir ve toplum içinde yaşamın devamı içerisinde gelişmektedir. Bu kazanımların içerisinde bireyin ideal benlik ile gerçek benliği arasındaki mesafe benlik saygını göstermektedir. Bu süreçte çeşitli faktörler değişkenlik gösterebilir, bazı özellikler yer değiştirebilir ama insan benliğini geliştirmenin çabasını vermektedir (Savi Çakar ve Karataş, 2012).

Ahlaki davranış hakkında insanlar, *iyi* veya *kötü* şeklinde yargıda bulunurlar. Bir davranış hakkında bu yargıya nasıl varılmaktadır? Her şeyden önce neyin iyi neyin kötü olduğu hakkında bir fikre sahip olunması önkoşuldur. Bu fikre erişebilmek için de belli bir zihin olgunluğuna kavuşmuş olması gerekir. Çocuklarla yetişkin insanların ahlâkî davranışla ilgili yargıları birbirinden çok farklıdır. Şu halde ahlâkî yargı bir psikolojik açıdan gelişme ve olgunlaşma durumudur. İkinci olarak, iyi ve kötüyü insanlar nasıl öğreniyor? Bu kavramlar bireylere doğrudan doğruya başkaları tarafından mı veriliyor, yoksa herkes kendine göre bir ahlâk anlayışı mı geliştiriyor? İşte ahlâkla ilgili yargılarda bulunmanın psikolojik yönünü öğrenebilmek için bu soruların cevapları kavramsal ve olgusal düzeyde açık ve anlaşılır verilmelidir. Çocuk, davranış kurallarını hiçbir şekilde değişmez şeyler olduğunu, çünkü bu kaideleri her türlü otoriteye sahip bulunan kimselerin koyduğunu düşünür. Zaten ona davranış normlarını gösteren ve öğretenler, çocuğa göre mutlak güç sahibi olan büyüklerdir. Başka bir anlatımla onların doğru buldukları şey doğru, yanlış buldukları ise yanlıştır. Çocuk, ancak bazı şeylerin değiştiğini, bunları kendisinin de değiştirebileceğini gördüğü zaman, başkalarının aklı ve mantığı ile düşünmekten kurtulur. Çocuk kaide ve kuralların değişebileceğini ilk defa arkadaşlarıyla oynadığı oyunlar sırasında görmekte, insanların anlaşma yoluyla ve hür iradeleriyle bazı şeyleri değiştirebileceğini öğrenerek gelişmektedir.

Bir davranış hakkında iyi bir değerlendirme yapabilmek için o davranışla ilgili bütün faktör ve boyutlar hesaba katılması gerekmektedir. Aslında çocuğun yapamadığı şey de budur. Çocuk, 7-8 sekiz yaşına kadar bir şeyi çok yönlü idrak edemez. Çocuğun zihinsel yapısındaki bu eksiklik, ahlâkî yargı konusunda da görülmektedir. Çocuk kavga eden iki kişinin bu hareketini, yalnızca gözüne çarpan noktalara ve bir de büyüklerinden öğrendiği bazı kaidelere göre yargılar. Çocuk böylece ahlaki davranışı idrak edebildiği taraflarıyla ve başkalarından aynen aldığı kaidelerle yargıladığı sürece, işi çok kolaydır. Öte yandan yetişkin insanlar ahlâk konusunda yargıda bulunurken, birçok güçlüklerle karşılaşılır. Her şeyden önce iyi ve doğru hareketin ne olduğu problemi kesinlikle çözülmüş değildir. Psikolojik bakımdan, yetişkin insan ahlâkî davranışın görülen özellikleriyle bu davranışın arkasında bulunan itici kuvvetleri, bir arada hesaba katmak zorundadır.

Ahmet, niçin yolda karşılaştığı yaşlı adamın elini öptü?

Hüseyin Bey, bu yıl niçin vergi ödemedi?

Dün yakalanan hırsızın çaldığı mallar elinden alındığı halde, adama niçin hapis cezası verdiler?

Savaşa giden bir insan geride kalan küçük çocuklarının açlık ve sefaletten öleceğini bilse bile bunu yapmalı mıdır?

Ahmet yolda yaşlı bir adamın elini öpmüşse; bunu çoğu insan, bilhassa çocuklar bir saygı işareti olarak görür ve Ahmet'i bu davranışından dolayı beğenir. Öte yandan Ahmet'in elini öptüğü o adam belki kimsesi olmayan bir milyonerdir ve Ahmet kendisini ona hoş göstererek evlâtlık olmayı ve böylece adamın mirasını almayı düşünüyordur. Görülüyor ki davranışın dış görünüşü ile onun gerçek sebebi arasında bağlantı kurmak kolay değildir. Bu bağlantı, sadece görüntüye bakılarak bulunamaz. Yukarıda belirtilen iki ihtimal Ahmet'in hareketini değişik şekillerde değerlendirilmesine yol açacaktır. İkinci örnekte bir esnaf vergisini ödememiştir. Şu halde ya zarar içindedir yahut da kendisini zararda göstererek, vergi kaçırmaktadır. Bu davranış, çocuğun henüz kavrayamayacağı bir sosyal ve ekonomik yapı ile ilgilidir. Ancak bu yapı hakkında bilgisi olanlar esnafın davranışındaki sebebi araştırır ve bulabilirler. Hırsızın hapse atılması da buna benzer şekilde açıklanabilir. Çocukta kamu düzeni ve hukuk anlayışı olmadığı için hırsızlıkla hiç ilgisi bulunmayan ve hırsıza öfke de göstermeyen kişilerin *polis, savcı, hâkim* onu cezalandırmalarının sebebini anlayamaz. Nihayet dördüncü örnekte, insanı oldukça düşündüren bir tercih problemiyle karşılaşmaktayız: Bir kişiye veya aileye ait çıkarlarını toplum menfaati adına feda edilmesi. Savaşa giden askerin ailesi belki sefil kalacak ve ölecek, belki adamın kendi de ölecektir ama milleti kurtulmuş olacaktır. Asker savaşın kaybedileceğini düşünse bile milletin onurunu kurtarmış olur. Bu davranışı ile milletine fedakârlık ait olma tutumu açısından üst düzey biliş ve bilinç boyutta örnek olmuş olmaktadır.

Bu soruların cevaplandırılmasında özellikle iki nokta önemlidir: 1- Toplum birtakım davranışlara iyi, birtakım davranışlara kötü damgasını vurmuştur: Vergi ödemek iyidir, hırsızlık kötüdür, büyüklere saygı göstermek iyidir. 2- İnsanlar, bireylerin davranışlarının sebeplerini

düşünüyor ve o sebeplere göre, bir davranışı "iyi" veya "kötü" grubuna yerleştirirler. Davranışın sebebini ararken de daha çok insanların niyetlerine bakılmaktadır. Bilmeden kötülük yapan kimseleri affetmemizin veya hiç değilse az ceza vermemizin sebebi budur. İşte bu anlayış seviyesine gelebilmek için, kişi kendi benliği ile dış dünyayı, yani toplumu birbirinden ayırt edebilecek bir zihin gelişmesi gösteriyor ki, bu gelişme de yaşa ve tecrübeye bağlı bulunmaktadır. İki yaşından küçük çocuklar kendi vücutlarını bile, dış dünyadan ayırt edemeyecek kadar benlik kavramından uzaktırlar. İki yaşındaki çocuk, artık kendi bedenini "keşfetmiş", kendisini başkalarından ayıran bir ismi olduğunu da öğrenmiştir. Yaşı ilerledikçe, benlik kavramı ve benlik imajını daha da geliştirmesi bir gelişim ve olgunlaşma sürecidir. Fakat çocuk aşağı-yukarı ilkökul çağına kadar bütün dünyayı kendinden ibaret görür; yeni kazanmış olduğu "ben" kavramı, âdeta bütün çevreyi içine alacak şekilde genişlemiş, böylece çocuk başkalarının varlığını fazla hesaba katmaz olmuştur. Çocuk konuşurken bile kendine hitap etmektedir. Sorduğu sorulara yine kendi cevap verir. Yetişkin insan, başka kimselerin ayrı benlikleri bulunduğunu bildiği için, hüküm verirken de o kimselerin hususî durumlarını göz önüne alır. Hal ve şartları da hesaba kattıktan sonra, o kimsenin davranışını "iyi" veya "kötü" hareket grubuna sokmaktadır. Ahlâkî davranışın bu şekilde şartlara ve niyetlere bağlı olarak değerlendirilmesi çocuk ahlâkının "değişmezlik" prensibine aykırıdır. Yetişkin insanlar, ahlâkî davranış mutlak bir emirler ve yasaklar sistemi olarak değil, insanların toplu halde iyi geçinmesini sağlayan ve gerektiğinde değişebilen bir kaideler sistemi olarak düşünür (Güngör, 1995: 28-40).

Ahlâkın Boyutları ve Gelişmesi

Güngör'e (1995: 42) göre insanın ahlâkî davranışı, genellikle onun ahlâkî tutumuna, yani ahlâkla ilgili bilgi ve görgülerine, his ve heyecanlarına bağlıdır. Fakat ahlakın bilgi, duygu ve davranış olmak üzere, bu üç boyutu arasında mutlaka bir bağlantı olması şart değildir. İnsanın ahlâk anlayışı veya ahlaki bilgisi ile davranışı arasında her zaman bir uyum olmamaktadır. Ahlâkın bu üç boyutunu bir örnek üzerinde inceleyelim. Ahlâk, her şeyden önce bir kaideler sistemidir. Çocuklara şefkat göstermek gerekir, başkalarının haklarına saygı duymalıyız, yalan söylemek kötüdür, vs. Demek ki, biz önce bazı kaideler hakkında bilgi sahibi oluyoruz: Bazı davranışları iyi veya doğru, bazı davranışları da kötü veya yanlış davranış olarak yargılıyoruz. *Ahlaki bilgi*, ahlaki değerler hakkındaki bilgi demektir. Bu bilgi boyutuna ahlâkî düşünce veya ahlâk anlayışı da denilebilir. İşte bu bilgi veya düşünce ahlâkî davranış için bir kılavuz rolü de oynamaktadır. Bir ahlâk kaidesi, belli bir davranışın yapılmasını veya yapılmamasını tavsiye eder niteliktedir: Zayıf ve yoksul kişilere yardım etmek, devlet malını şahsî işlerde kullanmamak, vs. Biz böyle durumlarda yukarıdaki kaideye göre veya onun dışında bir davranışta bulunuruz. Şu halde, ahlâkın ikinci boyutu, ahlâkî hareket veya davranış olmaktadır. Üçüncü olarak, bir ahlâk kaidesi kendisine bağlı birtakım his ve heyecan halleri de getirir: Kötü bir ahlâkî davranış yaptığımız zaman, suçluluk hissi veya vicdan azabı duyarız, iyi ve doğru bir hareket ise bize vicdan huzuru, sevinç veya gurur verir. Buradaki kaideler sistemi bireye döngüsel bir

etki yapmaktadır (Türkben, 2010). Ahlâkî gelişmenin ideali, bu üç boyutu tam bir uyum haline getirmektir. Dikkat edilirse, günlük hayatta *ahlâksız* veya *şahsiyetsiz* denilen kimseler çoğunlukla ahlâkî davranışında istikrar ve denge olmayan kişilerdir. Düşünceleriyle davranışları birbirini tutmaz. Bunların hangi durumlarda nasıl davranacaklarını önceden kestirmek mümkün değildir. İşte bu kişilerin ahlâkî bilgileri ile davranışları ve duyguları arasında tutarsızlık vardır. Kötü ahlâklı olup da, kötülükte tutarlı davrananları böyle tutarsız kişilere tercih ettiğimiz de çok olur; çünkü birincilerin ne yapacaklarını bilerek ona göre hareket etmemiz veya tedbir almamız imkânı vardır, ama ahlâkî davranışlarında tutarsızlık olanlar, insanı devamlı kararsızlık ve güvensizlik içinde bırakırlar. Üstelik kötü ahlâkta tutarlı olanlar, yine de ahlâklı sayılabilirler. Çünkü söylediği ile yaptığı birbirini tutan insanlar dürüstlük kaidesini çiğnemiyorlar demektir.

İnsanların ahlâkî tutarsızlıkları, sadece bilgi, duygu ve davranış arasındaki uyumsuzluklardan ibaret değildir. Bazı hallerde belli bir ahlâkî davranışı *-yalan söylemeyi-* doğru bulan kimselerin başka durumlarda aynı davranışı yanlış saydıkları görülmektedir. Burada duygusal zekâ gelişimi ve duygusal zekâ yeteneklerini ortaya çıkarıcı yetişkin davranışlarının sergilenmesi önemlidir (Durak, 2018). Özellikle çocuklarda ahlâkî davranış hakkında verilen hüküm, onların içinde buldukları duruma göre verilmekte, değişik durumlarda aynı davranış farklı değerlendirilmektedir. Yetişkin insanların ahlâk anlayışında prensibin genelliği esastır: Yalan söylemek doğru değildir ve insan bütün durumlarda yalan söylememelidir. Yalan söylemenin bazen doğru bazen yanlış olduğu doğru değildir. Bununla beraber, yetişkin insanların davranışlarında da bu türlü tutarsızlıklar pekâlâ görülebilir. İşte ahlâk terbiyesi ile uğraşanların çözmesi gereken en önemli problemlerden biri burada karşımıza çıkmaktadır. Ahlâkın üç boyutu arasındaki veya çeşitli durumlarda yapılan ahlâkî davranışlar arasındaki tutarsızlıklar neden ileri geliyor, bunları ortadan kaldırabilmek için ne gibi çareler bulunabilir? Bu sorulardan birincisi teorik, ikincisi ise pratik niteliktedir. İnsanın ahlâk anlayışı öğrenme yoluyla meydana gelmektedir. Şu halde, önce bu anlayışı kimlerden ve ne gibi vasıtalarla edinildiği bilinmelidir. Zekâ öğrenme için önkoşul bir yetidir. Bu yeti hangi hallerde ve ne şekilde harekete geçmekte, yani öğrenme dediğimiz şey nasıl olmaktadır? Aslında ahlâka ait bilgi ve hareketlerin edinilmesi, başka davranış örneklerinin edinilmesinden pek farklı değildir. Fakat ahlâkî davranışın öğrenilmesinde genellikle birçok basit öğrenme şekillerini (şartlanma yoluyla öğrenme, doğrudan doğruya yazılı veya sözlü yoldan öğrenme vb.) içine alan karmaşık öğrenme hallerinden bahsetmek daha doğru olur. İşte bu karmaşık öğrenme şekillerinden biri modellere bakarak öğrenme, ikincisi de kendisini bir başkasıyla bir veya aynı tutarak onun davranışlarını benimseme yoludur. Model yoluyla öğrenmede çocuk bir başkasının davranışlarını görür ve o davranışları kendisi de yapar. Çocuğu modelin davranışlarını benimsemeye götüren başlıca iki sebep olabilir: 1- Çocuk, başka bir şahsın birtakım davranışlar neticesinde iyi şeyler elde ettiğini, bazı davranışları karşısında ise kötü sonuçlara ulaştığını görür. Bu model çok defa kendisinin bir büyüğü olmakla beraber, kendi yaşıtı

veya küçüğü de olabilir. Böylece çocuk, iyi sonuca götüren davranışları kendisi de yapacak, kötü sonuç verenleri yapmaktan kaçınacaktır. 2- Çocuk, başkasından gördüğü hareketleri, onların sonuçlarına bakmaksızın yaptığı takdirde, bu davranışının mükâfatını görebilir. Büyükler gibi hareket eden çocuk, büyükler tarafından daima hoş karşılanır ve böylece büyüklerin davranışlarını taklit ederler (Bayrakçı, 2007).

Bazen çocuk, kendini belli bir şahısla bir tuttuğu, onunla aynı gördüğü için, o şahsın davranışlarını da benimser. Bu türlü öğrenmenin yukarıda bahsedilen *taklit*'ten yegâne farkı, burada belli bir şahsın model olarak başkalarına tercih edilmiş olmasıdır. Çocuk bu tercihi çok çeşitli sebeplerle (o kişinin sevgisini kaybetmemek için, kendine zarar vermesinden korktuğu için, kendisine sık sık iyilikte bulunduğu için yahut onun özelliklerine hayranlık duyduğu için) yapabilir. Bu öğrenme şekilleri yetişkin insanlarda da vardır. Fakat çocuklar, ancak yakın çevrelerindeki büyükleri, yani anne, baba ve büyük kardeşleri taklit ederler. Ahlâklı davranışın öğrenilmesi, çocuğun toplum içinde alacağı yerlerle ilgili davranış kaidelerinin öğrenilmesi demektir. Çocuk, yaşı ilerledikçe hayatın çeşitli safhalarında çeşitli roller oynayacaktır ve bu rollere ait davranış kaidelerini öğrenmek zorundadır. Genç bir kız, yabancı erkeklere nasıl davranmalıdır? Bir memur, kendi dairesindeki müdürle nasıl bir münasebet içinde bulunmalıdır? Evli insanların birbirlerine karşı vazife ve sorumlulukları nelerdir? İşte bu yüzden ahlâkî davranışın öğrenilmesine "*rol öğrenme*" de denir. İnsanlar hayatı boyunca çeşitli roller -çocuk, öğrenci, nişanlı, memur, baba, emekli, erkek, milletvekili vb.- aldığına göre her çağda bir öğrenme süreciyle karşılaşmaktadır. Üstelik herhangi bir anda birden fazla rol sahibi olduğu - insan hem erkek, hem öğrenci, hem evli vb. olabilir- düşünülür ise davranışlar arasında zaman zaman tutarsızlıklar görülebilir. Bir insan hem öğrenci, hem bir ailenin çocuğu, hem Türkiye devletinin bir vatandaşı, hem belli bir cinsiyet ve yaşın sahibi olabilir.

İnsanda *ahlâkî hareket* ile *ahlâkî duygu* ve bilginin aynı olmayışı, yani kötü bir hareket sonunda utanç veya suçluluk duygusunun doğmayışı, bazen da bir iç tutarsızlıktan ileri gelebilir. Genellikle bilgi ile duygu, birbirinden bağımsız şeylerdir; cin-peri hikâyelerinin aslı bulunmadığına inanan bir kimse yine de karanlıkta sokağa çıkmaktan veya yalnız kalmaktan korkabilir. Ahlâkî davranışta da bu türlü bir bilgi-duygu ayrılığına rastlamak mümkündür. Bir kimse yalan söylemenin ahlâka aykırı olduğunu bildiği halde yalan söyleyebilir. Yaptığından utanması için kendi ahlâk anlayışının onda suçluluk duygusu uyandıracak nitelikte olması gerekir. Oysa bir hareketin kötü olduğunu bilmekle o hareketi yapınca suçlu veya kabahatli olacağına inanmak aynı şeyler değildir. Öbür yandan, bazı insanlar da ahlâkla ilgili olmayan birtakım davranışlar yapmakla kolayca suçluluk duyabilmektedirler. Disiplini çok kuvvetli öğrenciler, gerçek bir mazeretle okula gitmedikleri zaman bile sanki kaçakmış gibi vicdan azabı duyarlar (Güngör, 1995: 48-55).

Şuur ve Vicdan Arasındaki İlişkiler

Şuur, (bilinç) psikoloji tarihi boyunca çeşitli anlamlarda kullanılmış olan bir kavramdır. Günlük hayatta insanlar şuurlu davranış derken, daha çok mantıklı davranıştan bahsederler. Şuursuz dedikleri davranışlar ise mantıksız veya belli bir manâ verilemeyen davranışlardır. Psikoloji bu kavramı çok değişik bir anlamda kullanmaktadır. Şuur, İnsanın gerek kendi içinde, gerekse dışında meydana gelip de kendisi tarafından farkedilen değişimler olarak tanımlanabilir. Şu anda duyu organları yoluyla neleri algılama ve ne gibi düşüncelerin geçtiği merak edildiğinde, anlatılan şeyler şuur ile ilgilidir. Şuur kişinin zihnindeki şeyler arasında farkına varabildiği unsurlardan ibarettir. Bunlar değişkenlik gösterebilir, çünkü yeni idrakler ve yeni bilgiler edindikçe eskilerden bazıları unutulur. Unutulan şeyler hatırlanır ise bunlar tekrar şuura çıkmış olur.

Uyuyan veya bayılmış bir insanda şuur hali kaybolur; bunlar kendi durumlarını fark etmezler. Bu yüzden kendileri ile dış dünya arasındaki münasebeti bilmelerine de imkân yoktur. Fazla alkol veya uyuşturucu ilâç almış olanların da büyük ölçüde "şuursuz" buldukları ya da geçici şuur kaybı yaşadıkları söylenebilir. Ahlâk psikolojisi bakımından, şuur özel bir önem taşır, çünkü şuur bireyin hayatı boyunca edindiği idrak ve bilgileri içine alır. Bu yüzden bireyin ahlâkî davranışla ilgili bilgileri, ahlâk anlayışı ve ahlâkî hareketler hakkında yaptığı değerlendirmeler hep şuur ile olan şeylerdir. Bu arada bireyin vicdanının kabul etmediği şeyler şuuraltına itilir, yani unutmaya dönük mekanizma geliştirir. Şu halde şuur, ahlâkî davranışın temel verileri olan bilgi ve görgüleri, yani cemiyetin bize verdiklerini temsil etmektedir. Bununla birlikte insanın ahlâkî davranışında asıl önemli rolü oynayan unsur, ahlâkla ilgili bilgiler değil, duygulardır.

İnsan pişmanlık veya vicdan azabı duymadığı takdirde, yanlış ve kötü olarak bildiği hareketleri rahatlıkla yapabilir. İşte bu noktada vicdan kavramı karşımıza çıkmaktadır. Ahlâkî davranışın temeli olan *vicdan* nedir? Vicdan, bir kaideler sistemidir; bu sistem insanın kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında "doğru" veya "yanlış" şeklinde yargılar yapmasına yarar. Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanın kendi benliğine karşı iyi ve olumlu duygular beslemesine yol açar. Yanlış veya "kötü" sayılan davranışlar ise suçluluk duyguları yaratır (Güngör, 1995: 55-57).

Benliğin kendini savunmaya çalışması aslında vicdanın kontrolünden bir kaçış anlamına gelmektedir. Eğer ortada vicdanın kabul etmeyeceği şeyler bulunmasaydı, savunmaya ve gizlenmeye de ihtiyaç kalmazdı. Bu türlü mekanizmaların çok kullanılması benliğin kendi şuuruna varmaktan aciz kalması, böylece de ahlâkî kontrol veya vicdanın iyi işlememesi anlamına gelir. Şu halde, vicdanın kuvveti, insanın kendi benliğini bilme derecesi ile orantılıdır. Bireyin kendisini ne kadar iyi bir şekilde farkına varır ise davranışlarının gerçek sebepleri ile benliğinin ona gösterdiği aldatici sebepleri birbirinden ayırma gücü o kadar artmış olur. Kuvvetli bir vicdan, insanın kendi benliği hakkında iyi

bir sezgi kazanmasıyla, içe-bakış metodu sayesinde kendisini daha iyi bilmesiyle var olur. Bu yüzdendir ki, en büyük idealleri yüksek ve mükemmel bir ahlâka erişmek olan kişiler, kendileriyle devamlı hesaplaşma halindedirler. Tasavvufta *nefs muhasebesi* adı verilen şey budur: İnsanın her fırsatta içe-bakış yoluyla benliğini kontrol etmesi, yaptığı hareketlerin ve zihnindeki fikirlerin ahlâka uygun olup olmadığını düşünmesi, kendi benliği ile çatışması değil tam tersi doğru şeyleri yapma çabasını artırmaktadır.

Ahlâk kişilerarası münasebetleri ilgilendiren bir sistemdir ve bu sistem öğrenme yoluyla edinilir. Başkaları bizim davranışlarımız karşısında iyi ve kötü tavırlar almamış olsalardı, ahlâklı olup olmamak da söz konusu edilmezdi. Aslında ahlâkî bakımdan iyi davranış, başkalarının bireyden bekledikleri davranıştır. Özellikle çocuk kendi başına ahlâk teorisi geliştirecek çağda olmadığı için, davranış kaidelerini başkalarından öğrenir. Bu öğrenmeyi yapabilmesi için hiç değilse bir şahsa *-çok defa anneye-* ihtiyaç duymaktadır. Eğer anne onun en önemli ihtiyaçlarını karşılayan bir kimse olmasaydı, çocuk annenin istediği şekilde davranmak için hiçbir sebep görmezdi. Şu halde çocuk kendi hoşuna giden şeyleri elde edebilmek için, önce annesinin hoşuna gidecek davranışlarda bulunmak zorundadır. Büyüdükçe anneye ve öbür büyüklerine, en sonunda yaşlıları ve küçükleri de dâhil olmak üzere kendisini herhangi bir şekilde tatmin eden herkese karşı bağlılık duyar, davranışlarını onların değerlendirmelerine göre ayarlar. Çünkü insanoğlu ömrü boyunca, hep başkalarının bekleyiş veya tepkilerine göre davranışlarda bulunmaz, gerekli zihni olgunluğa eriştikçe bu davranış kaidelerini bir sistem halinde benimser ve artık her davranışı bu sisteme göre değerlendirir. İşte bu noktada vicdan denilen iç kontrol mekanizması teşekkül etmiş demektir. Vicdan bireyi hem ahlâkî davranışta tutarsızlıklardan kurtarır, hem de dışardan bir kontrol olmadan da ahlâklı davranmasını sağlamaktadır. Böyle olmasaydı herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekirdi. Kaldı ki kontrol görevi verilenlerin de vicdan sahibi olması gerekir. Vicdanın teşekkülü dıştaki kontrol gücünün (anne-baba, yetiştirici, öğretmen ve benzeri) bir iç kontrol mekanizması haline dönüşü demek olduğuna göre, çocuğun kendisini ayrı bir fert olarak görmesi, bir benliğe sahip olması gerekir.

Ahlâksız davranış denince insanın başkalarına ve kendine karşı saygısız hareket etmesi, yani saldırganlık akla gelir. Bazı psikologlar, saldırganlığın doğuştan gelen bir özellik olabileceğini düşünmektedirler. Bunlara göre anne ve babasından sevgi disiplini gören çocuklar, gelişmiş bir vicdana sahip olmaktadır. Bunun sebebi büyüklerin yaptığı muamele değil, bizzat kendi davranışlarıdır. Doğuştan yumuşak huylu bir mizaca sahip çocuk, zaten anne-baba tarafından şiddetle cezalandırılmaz. Doğuştan saldırgan olan çocuk da ister istemez büyüklerini ceza verdirilmeye zorlar. Bu görüşü tamamen yabana atmamak gerekir. Ama şimdilik kesin olan bir nokta varsa, o da saldırganlığın yine saldırganlığa yol açtığıdır. Çünkü çocuklar çok defa taklit ve gözlem yoluyla

öğrenirler. Eğer etraftaki büyükler yanlış harekete karşı saldırganlıkla cevap veriyorlarsa çocuk da aynı durumlarda saldırgan olmayı öğrenecektir (Güngör, 1995: 57-62).

Doğruluk ve Ahlâk

Doğruluk veya dürüstlük, ahlâklı olmanın bir sonucu olarak kazanılan şahsiyet özelliğidir. Burada ahlâklı olmak demek, insanın kuvvetli bir vicdan sahibi olması anlamına gelmektedir. Vicdanlı insan, kendi içinde kendi davranışlarını idare ve kontrol eden bir mekanizma kurmuştur. Bu mekanizma gelişigüzel değil de sistemli olduğu için davranışlarda tutarlılık meydana gelmektedir. İnsan aynı ahlâk prensiplerini her zaman ve her yerde uygulamaya çalışır. *Doğruluk* bu prensiplerden şaşmamak olarak açıklanabilir. Görülüyor ki, ahlâk ve doğruluk, bir bakıma aynı kavramlardır. Fakat bu iki kavramı sürekli aynı görmek insanları yanıltabilir. Dürüst bir davranışın arkasında her zaman kuvvetli bir ahlâkî vicdanın bulunduğu zannedilebilir.

İnsanların davranışları ile bu davranışların arkasındaki gerçek sebepler arasında bağlantıyı kurmak bazen çok zordur. İnsanları bu konuda yanıltan başlıca iki tip vardır: 1-Başkalarını aldatmak için maksatlı bir şekilde doğru davranış gösterisinde bulunanlar. 2- İçinde bulunduğu çevre ve koşullar, kötü harekete imkân vermediği için doğru davrananlar. Birinci tipe giren kişiler psikopat diye ifade edilen insanlardır. Bunlar genellikle zeki insanlar oldukları için başkalarını nasıl aldatacaklarını iyi bilirler. İnsanları aldatmanın en sağlam yollarından biri ise onlarda güven uyandırmak, yani dürüst görünerek itimatlarını kazanmaktır. Bunları günlük hayatta belirlemek kolay değildir. Fakat kötü hareketlerinden dolayı pişmanlık duymadan yine ahlâksızlığa devam etmeleri onları tanımak için kuvvetli bir ipucu vermektedir. İkinci tipe girenler ise kendi çevreleri ve hayat şartları içinde ahlâklı insanlardır. Lakin alışmadıkları bir durum karşısında kolayca çözülebilirler. Düşük miktar rüşveti reddeden, fakat yüksek bir meblağı duyunca direnemeyen bir kişi, sıkı disiplin ve kontrol altındaki bir kurumda ahlâklı davranıp da sivil hayata geçince gevşeyen bir insan da bu tipe örnektir. Her iki tipte de *ahlâkî vicdan* zayıf teşekkül etmiştir. Ahlâklı insan, çeşitli etkiler karşısında doğru olan şeyleri yine doğru olarak görmesi ve yaşamında sergileme çabası vermektedir.

Güngör'e (1995: 58) göre ahlâkın taviz vermeye tahammülü yoktur. Kişi bir konuda zayıf davranır ve prensiplerinden vaz geçerse bu tavizlerin sonu gelmez. İnsan benliği kendisiyle tutarlı kalabilmek için hatalı davranışları haklı ve mazur göstermek üzere, bahaneler bulmaya daima hazırdır. Böyle bir mekanizma ile haklı bulunan bir davranış, şuurumuza gerçekten haklı bir davranış şekli olarak yerleşir. İnsan bu türlü bahanelerle kendini kurtarma yolunu sık sık kullandığı takdirde, âdetâ bataklığa düşmüş gibi, çabaladıkça daha çok batır; her hatalı hareket bir başka hatayı davet eder. Tekrarlar yoluyla alışkanlık kazanma başlıca öğrenme usullerinden biridir; sık sık ahlâk dışı davranışlar yapan insanın da ahlâksızlığa alışması mümkündür. Diğer taraftan doğru davranışları

sergiledikçe doyum alan ve kendine saygınlık katan kişilerin de ahlaklı davranmaları ve bu değeri yaşam felsefesi haline getirmeleri de mümkün olabilir.

Kişiyeye Saygı

Yaşamak bütün insanlar için hem bir hak, hem de ödevdir. Bu yüzden, kişiyeye saygı derken her şeyden önce insan hayatına karşı saygılı olma anlaşılmaktadır. Eğer başkalarıyla bir arada yaşamak zorunda olduğumuza inanıyorsak, insan ilişkileri kuvvet yerine eşitlik ve saygı prensibine dayandırılmalıdır. İnsanlar yaşamak isterler ve bu en doğal içgüdüdür. Bunun üzerine önlemler alınır, gelişmeler sağlanır ve politikalar geliştirilir. O halde başkalarının hayatına engel olmadığı sürece herkes yaşama hakkına sahip bulunmalıdır. Biz bir insan olduğumuza göre yaşama hakkına sahibiz. Şu halde kendi yaşama hakkımıza saygı göstermek ve bu hakkın kullanılması için gerekenleri yerine getirmek bizim için bir ödev olmaktadır. Kişi bedeni ve ruhsal durumları ile bir bütündür. Ahlaklı bir insan bu bütünün parçalanmasını istemez. Dolayısıyla bütünün korunması gereklidir ve bunun için çeşitli boyutların sağlıklı işlemesi gerekmektedir (Güngör, 1995: 70).

Ahlakî Bakımdan İntihar

İntihar, bir insanın kendi yaşama hakkını ortadan kaldırması, yani kendini öldürmesi demektir. İntihar eden insan en önemli ahlakî prensiplerinden birini çiğnemiş olmaktadır. İntiharla cinayet arasında bir fark yoktur ve her ikisinde de bir insanın yaşama hakkı elinden alınan bir olaydır. Nitekim İslâm dini bu yüzden intihar eden insanı katil sayar ve onun cenazesi için dinî törenden uzak durulur. Öte yandan akıl ve ruh sağlığı bozulmuş hastalarda görülen intiharları bunlardan ayrı tutmak gerekir. Bu durumda hem kanunlar hem de geleneksel olarak onlara sahiplenme söz konusudur. Atalarımız “*aklı olmayanın ahlakî olamaz*” derken ahlakî kaide ve yaşam biçiminin akıl sağlığı ile ilgili olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü *akıl* denilen şey bir bireyin tüm sistemini ilgilendirmektedir. Karar vermesinden, vicdan yapmasından, öfkesini kontrol etmesinden problem çözme biçimlerine kadar her boyutta gerekli bir değerdir.

Sağlık Kurallarına Uyma Gerekliliği

İnsan sadece hayatına kıymamakla değil, aynı zamanda bu hayatın kendi kastı olmaksızın elden çıkmasını önlemekle de görevlidir. Sağlık kurallarına bile bile uymayanlar dolaylı yollardan intihar ediyor anlamı taşıyabilir. İntihar bir anda olduğu ve dikkati çektiği için daha dramatik bir hadise olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa sıhhatini ve sağlığını ihmal ettiği için yavaş yavaş ölen kimseler fazla dikkat çekmezler. Bazı hallerde sağlık kurallarına uymak insanın maddî veya malî imkânları dışında kalabilir. Bu tür durumlarda destek ve tüzel kurumlar onların yardımına koşmalı ve insan yaşatılmalıdır. İnsanın yaşaması ya da yaşatılma çabaları *devlet* gibidir. Onun yaşaması

organizmanın yaşaması demektir. Dağılması ise organizmanın bir bütün olarak görevini yapamaması anlamına gelmektedir.

Sağlık kurallarına uyulmadığı zaman başkalarına zarar verilebilir. Bulaşıcı bir hastalığa yakalanan insan, başkalarının hayatı için tehlikeli olabilir. Diğer taraftan belki fazla önemsenmeyen bir başka sosyolojik gerçek daha vardır. İhmalkârlık ve dikkatsizlik yüzünden sıhhatini kaybettiği için işini de kaybeden ve ailesine bakamayan insan zayıf ahlâklı sayılabilir. Bu yüzden insanlar *sağlıklı* olmaya dönük uyması gereken çeşitli kurallar vardır ve bunlara riayet etmelidirler. Biyolojik, fiziksel ruhsal ve diğer açılardan sağlıklı olma çabası verilmelidir.

Kişinin Haysiyeti

Haysiyet, insanın kendi benliğine saygı duyması ve başkalarından da saygı görmesi demektir. Bu bakımdan ahlâklı insana *haysiyetli* insan denilebilir (Güngör, 1995: 82). Kişinin kendine karşı saygısını kaybetmesi, ahlâkî şuuru ile ahlâkî davranışları arasında devamlı bir aykırılık olmasından ileri gelir. Kişi kendisini ahlâkî standartlara devamlı aykırı bir davranış içinde görüp de buna engel olmadığı takdirde, kendine saygısını kaybeder. Kişinin "Ben nasıl bir insanım" diye kendisine sorduğu soruya "*Ben ahlâksızın tekiyim*" diyebiliyor ise ahlâkî vicdanın tamamen yok olmadığını göstermektedir. Çünkü vicdanlı bir insan kendini doğru yargılayıp suçlayabilir. Bunun için dikkatli bir yargılama yapmalı ve ölçüleri kaçırmamalıdır. Çünkü kendi benliğine saygısını yitirmesi ahlâkî şahsiyeti büsbütün yıkabilir. Böyle hallerde insan artık haysiyetsiz bir hayatı olağan olarak kabul eder, benliğinde saygı duyulacak hiçbir nokta görmez hale gelebilir.

Kendi kişiliğine saygı duymayan bir insanın başkalarına saygı göstermesini beklemek fazla iyimser bakış olur. Haysiyeti olmayan insanın, haysiyet kırıcı durumlar karşısında hiçbir ıstırap duymadığı ve hiçbir şey kaybetmediği için başkalarının böyle bir durumdan büyük bir huzursuzluk duyduğunu anlamakta zorlanırlar. Kendine karşı saygılı bir insan başkalarına karşı da saygılı bir tutum gösterir. Fakat çok defa benliğe saygı duymakla kibirli olma karıştırılabilmektedir. Bazı hallerde saygısızlık sadece davranış kurallarını bilmemekten ileri gelebilir. Çevresini değiştiren insanlar çok defa yeni çevrenin ne türlü davranışları saygılı veya saygısız bulduklarını bilmedikleri için yanlış hareket edebilirler. Bu şahısların yanlış davranışlarını saygısızlık değil, *görgüsüzlük* ya da *bilgisizlik* olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Saygı duygusunun köklü bir şekilde yerleşmesi insanın kendi benliği hakkında derin bir bilgiye ve sezgiye sahip olmasına bağlıdır. Kendini iyi tanımayı öğrenen kimseler, düzeyli bir vicdan geliştirirler. Başkalarına en çok saygı gösterenler, insan tabiatını en iyi bilen, burada kendi benliklerini devamlı kollayan kimselerdir. Türk Kültürünün yetiştirdiği Ahmet Yesevi, Mevlâna, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Akşemseddin gibi şahsiyetlerin büyüklüğü, özellikle bu sezgilerinden ve bilgilerinden ileri gelmektedir. İnsancıl davranışın temeli, bu büyük şahsiyetlerin de belirttiği gibi, gerek kendi benliğini, gerekse başkalarını iyi tanımış olmaktır. Başka

insanların duygu ve düşüncelerini doğrudan doğruya bilme imkânımız olmadığı için, onlar hakkında verdiğimiz hükümlerde kendi duygu ve düşüncelerimizi ölçü alırız. İşte bu yüzdendir ki, insanın başkalarına saygı duyması için, önce kendine saygılı olması gerekir.

Sonuç ve Öneriler

Toplumsal hayat, bireylerin ortak yaşam alanları ile teşekkül etmektedir. Böylelikle toplumlar kendi yaşam alanları içerisinde hem toplumun bir parçası olduğunu hem de kendine ait bir hakkının olduğu şuurunu taşıyan insanlardan oluşmaktadır. Bu çalışmada, Erol Güngör'ün ahlak felsefesi ve toplumsal ahlak olarak adlandırdığı eserindeki fikirleri irdelenmiştir. Bir insanın yetişme süreci ve toplumla münasebetlerinde hem psikolojik hem de sosyolojik tahliller yaptığından dolayı ele aldığı kavramların birer hazine düzeyinde olduğu kanaati taşınmaktadır.

Bir çocuğun dünyaya gözlerini açtıktan sonra onun dünyasında var olan başta anne olmak kaydı ile herkes onun için bir dayanak noktasıdır. Güç alma ve bağlanma aracıdır. Önünde model olacağı ve taklit edeceği yetişkin “şema”lardır. Bütün bunları tersi diye nitelendirilen olumsuz ve yanlış öğretiler de yine bu kişilerden gelebilmektedir. O halde bazı yetişkin fertlerin, çocuklara karşı zarar verici tutumlar sergiledikleri söylenebilir. Tolumdaki ahlaki kurallara aykırı yaşantılar, vicdansızlıklar, merhametsiz ve şefkatsiz insan ilişkileri, çıkar ilişkilerine dayanan münasebetler, şahsiyetçiliği dikkate almayan yaklaşımlar gibi birtakım istenmeyen durumlar yetişmekte olan fertleri olumsuz etkilemektedir. Güngör (1995) bu eserinde şahsiyet gelişimini, ahlak gelişimi ve ahlak felsefesini, insanlardaki vicdan anlayışını, ahlakın çevresel etkenlerden etkilendiğini ve dolayısı ile sosyal yaşam alanlarında kültürel değerlerin önemini vurgulamıştır. Bunu yaparken de birtakım kuralların getirilmesi gerektiğini, keyfiyetten kemiyete çıkarılması gerektiğini, toplumsal değer yargılarının çeşitli kanun ve düzenlemelerle korunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Sonuç olarak günümüz özgün araştırma bulguları içerisinde yok yer almasa da usta bir gözle toplumsal yaşamın yetişmekte olan bireylere ne kadar etkili olduğunu kendine has üslubu ile anlatmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada, bir eser inceleme ve eserin içerisinde geçen olguların analizini yaparak modern psikolojide geçen kavramlarla ilişkisine bakılmıştır. Psikolojinin ve sosyolojinin ilgilendiği bu değerler manzumesinin tamamı çevre ile ilişkili olduğu görülmüştür. Bu bakımdan çevrenin hem fiziksel, hem ruhsal hem de toplumsal boyutlarına göre düzenlemelerin yapılması gerektiği önerilebilir. Erol Güngör yaklaşımı adı altında Güngör Sosyolojisi kavramı geliştirilebilir. Toplumsal nizamın istenilir düzeye gelmesi adına ahlaki vicdan ve ahlaklı davranışların kazanılmasında etik ilkeler geliştirilebilir. Değerlerin korunması adına yasalar çıkartılarak toplumsal hafıza canlı ve zinde tutulabilir.

KAYNAKÇA

Akdoğan, A (2004). Bireysel ve toplumsal hayatta ahlaka olan ihtiyaç ve İslam. *Ekev Akademi Dergisi*, 8(18), 178-194.

Aydoğdu, F. (2017). Erzincan değerler eğitimi projesinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 1-9.

Bayrakçı, M. (2007). Sosyal öğrenme kuramı ve eğitimde uygulanması. *SAU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 198-209.

Bolat, Y. (2016). Sosyal değerleri ve değerler eğitimini anlamak. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(29), 322-348.

Can, İ. (2017). Türk sosyolojisinde yeni arayışların imkânı ya da bir çıkış yolu olarak Erol Güngör sosyolojisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 165-188.

Cevizli, A. (2002). *Etik*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Deniz, D. (2017). Kişilik bozukluklarında tanı güvenilirliği ve cezai sorumluluk. *Adli Tıp Bülteni*, 22(2) 124-129.

Durak, İ. (2018). Girişimcilik niyeti ile duygusal zekâ bazı sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişki: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar dergisi*, 7(1), 281-297.

Ekşi, H. (2003) Temel insani değerlerin kazandırılmasında bir yaklaşım: Karakter eğitimi programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 79-96.

Ekşi, H., Demirci, İ., Kaya, Ç., ve Ekşi, F. (2017). Karakter gelişim indeksinin Türk ergenlerdeki psikometrik özellikleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 18 (2), 476-500.

Eldeleklioğlu, J (2017). *Kişilik gelişimi*. (Ed) M. Engin Deniz. Eğitim Psikolojisi. Ankara: Pegem Yayınevi.

Gündüz, M. (2010). *Ahlak Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Gürses, İ (2003). Din eğitimi değişkeni ile kişilik değişkenlerinin ilişkisi üzerine bir araştırma: Gençlik dönemi ve eğitimi. (*Sempozyum Bildirileri Kitabı*), İstanbul: Ensar Neşriyat, 263-310.

Hökelekli, H. (2011). *Değerler psikolojisi ve eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karademir, T., Döşyılmaz, E., Çoban, B. Ve Kafkas, ME. (2010). Beden eğitimi ve spor bölümü özel yetenek sınavına katılan öğrencilerde benlik saygısı ve duygusal zeka. *Kastamonu Eğitim Dergisi*. 18(2), 653-674

Kızıler, H. (2014). Ahlaki değerlerin şahsiyet oluşumuna etkisi. *Milli Eğitim Dergisi*, 44 (204), 5-17.

- Oktan, V. Ve Şahin, M. (2010). Kız ergenlerde beden imajı ile benlik saygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 544-556
- Özen, Y. (2012). Değerlerin kişilik ve kimlik kazanımındaki rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 167-181.
- Saruhan, M. S. (2007). *Ahlak, hukuk ve din ilişkisi: Din ve ahlak felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Savi Çakar, F., ve Karataş, Z. (2012). Ergenlerin benlik saygısı, algıladıkları sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri: Bir yapısal eşitlik modeli çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(4), 2392-2412.
- Saygılı, G., Kesecioğlu, T. E. ve Kırıktı, H. (2015). Eğitim Düzeyinin Benlik saygısı üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 210-2017.
- Türkben, Y. (2010) Erol Güngör'ün vicdan anlayışı. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 42, 327-332.
- Uysal, E. (2008) Çağımızda değer kaymalarının doğurduğu sonuçlar ve etik kimliğin korunması. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 67-79.
- Yazıcı, S. (2001). *Felsefeye giriş*. Bursa: Alfa Yayınları.
- Yönden, H. (2015). Ahlaki ilke ve ahlaki değer problemi üzerine. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.